

Tilburg University

Reactie op 'Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief'

Wijntjens, Lianne; van Dijck, Gijs

Published in:
Nederlands Juristenblad

Publication date:
2020

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Wijntjens, L., & van Dijck, G. (2020). Reactie op 'Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief'. *Nederlands Juristenblad*, 2020(42), 3237-3238. Article 2898.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Reactie op ‘Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief’

Lianne Wijntjens & Gijs van Dijck¹

In het artikel ‘Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief - Een kritische visie’² bekritisseren de auteurs eerdere publicaties van met name Akkermans en Van Dijck.³

Zij achten de opvatting problematisch dat excuses niet oprecht hoeven te zijn, willen zij van waarde zijn voor bijvoorbeeld een benadeelde. Dat mag je vinden, maar het gaat wat ver om te suggereren dat het empirische perspectief wordt verabsoluteerd of dat er onterecht een wetenschappelijk consensus wordt gepresenteerd.

Wij pogen in onze publicaties enkel bloot te leggen welke argumentatie door rechters wordt gebruikt bij het beoordelen van gevorderde excuses en toetsen deze vervolgens. De conclusie die uit die analyse volgt, is dat het beschikbare empirisch onderzoek suggereert dat zowel oprechte als opgelegde excuses van waarde kunnen zijn. Dat het beschikbare empirisch onderzoek niet het enige perspectief is en er (andere) redenen zijn om excuses niet op te leggen, wordt op verschillende plekken onderkend.⁴ Maar het lijkt ons bij het bepalen van of excuses al dan niet zouden moeten kunnen worden gevorderd of opgelegd wel belangrijk om te weten of benadeelden daar behoefte aan hebben.

Dan het oprechtheidsargument. De auteurs vragen zich af waarom het oprechtheidsargument zwak zou zijn. Er is immers psychologisch (empirisch) onderzoek dat laat zien dat mensen oprechte excuses belangrijk achten. Het antwoord daarop is tamelijk eenvoudig: dat oprechtheid soms en voor sommigen belangrijk is, laat onverlet dat, zoals empirisch onderzoek laat zien, ook niet-oprechte excuses van waarde (kunnen) zijn. Inmiddels is er overigens ook empi-

risch bewijs dat benadeelden excuses vorderen wanneer ze de kans krijgen, ook in een juridische, Nederlandse context.⁵ Slachtoffers van seksueel misbruik bleken dat frequent te doen. Wij achten het niet waarschijnlijk dat ze dat deden omdat ze dachten dat er steeds oprechte excuses zouden volgen. Dat het kunnen vorderen of opleggen van excuses leidt tot situaties waarin benadeelden *slechter* af zijn, zoals de auteurs suggereren, is een interessante hypothese, welke wij graag eens getoetst zouden zien.⁶

De auteurs bestrijden voorts het idee dat excuses leiden tot minder juridische procedures. Zij beroepen zich daarbij op Amerikaans onder-

zoek dat de effectiviteit van zogenaamde ‘apology laws’ – regelgeving die bepaalt dat excuses, of bepaalde onderdelen ervan, niet als bewijs mogen worden ingebracht of meegevoerd in een juridische procedure – in twijfel trekt. Vergelijkingen met ‘apology laws’ zijn echter problematisch. In de Nederlandse literatuur is er, voor zover wij weten, niemand die serieus de introductie van excusesbeschermende wetgeving bepleit. Integendeel, er wordt juist bepleit dat excuses zeer zelden kunnen leiden tot het erkennen van aansprakelijkheid, zodat dergelijke wetgeving niet nodig is, en bovendien moeilijk in te passen vanwege andere bewijsregels (geen ‘discovery’) dan in bijvoorbeeld

Auteurs

1. Mr. dr. L.A.B.M. Wijntjens is docent aan Tilburg University en promoveerde daar recent op de juridische consequenties van het aanbieden van excuses. Prof. mr. G. van Dijck is hoogleraar privaatrecht aan Maastricht University.

Noten

2. *NJB* 2020/2233, afl. 33, p. 2463-2472.

3. Dat deden ze reeds eerder, zie V. Geeraets, ‘(Herstel)recht en excuses: een precare relatie’, *Tijdschrift voor herstelrecht* 2018/2, p. 3-5 en V. Geeraets & W. Veraart, ‘Over verplichte excuses en spreekrecht. Wat is er mis met empirisch-juridisch onderzoek naar slachtoffers?’, *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2017/2, p. 137-159.

4. G. van Dijck, ‘The Ordered Apology’, *Oxford Journal of Legal Studies* 2007/1, p. 565 (‘any normative debate on the desirability of ordered apologies should be based on correct information. This article provides for such information. As a result, the question regarding the desirability of court-ordered apologies falls outside the scope of this article, as answering it would also involve an analysis of the goals of the law and its theoretical foundations’); Gijs van Dijck, ‘Hebben afgedwongen excuses zin?’, *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* 2017(10), p. 298-302 (‘De vraag heeft echter ook een belangrijke empirische component: vervullen opgelegde excuses eigenlijk wel een functie? Over die vraag gaat dit artikel. Een bevestigend antwoord gaat vooraf aan het nadenken over de (on)mogelijkheid van een juridische inbedding’ en

‘De vraag of dit betekent dat er meer ruimte moet komen voor gevorderde en opgelegde excuses hangt uiteindelijk af van de welwillendheid om niet-financiële behoeften een plaats te geven in het vermogensrecht, het privaatrecht of in het recht in het algemeen. (...).’)

5. G. van Dijck, ‘U vraagt, wij draaien iets anders. Een empirische studie naar wat benadeelden zoeken en krijgen in zaken over seksueel misbruik door de rooms-katholieke kerk’, *Tijdschrift voor Vergoeding Personenschade* 2018/3, p. 101-111; G. van Dijck, ‘Victim-Oriented Tort Law in Action: An Empirical Examination of Catholic Church Sexual Abuse Cases’, *Journal of Empirical Legal Studies* 2018/1, p. 126-164.

6. Overigens heeft niet alleen de oprechtheid van de excuses invloed op de effectiviteit van excuses, maar ook tal van andere factoren zoals de elementen waaruit de excuses zijn opgebouwd en het moment waarop excuses worden aangeboden. Zie uitgebreid onder verwijzing naar literatuur L.A.B.M. Wijntjens, ‘Als ik nu sorry zeg beken ik dan schuld?’ *Over het aanbieden van excuses in de civiele procedure en medische tuchtprocedure*, Den Haag: Boom juridisch 2020, par. 2.4.

7. Zie bijv. J.L. Smeehuijzen & A.J. Akkermans, ‘Medische aansprakelijkheid: over grote problemen, haalbare verbeteringen en overschatten revoluties’, in: *Ontwikkelingen rond medische aansprakelijkheid* (Preadviezen Vereniging voor Gezondheidsrecht), Den Haag: Sdu 2013; Rb. ‘s-Gravenhage 25 oktober 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BY2540, JA 2013/23, m.nt. A.M. Zwart-Hink.

de Verenigde Staten.⁷ Overigens zien ‘apology laws’ niet noodzakelijk enkel op het aanbieden van excuses, maar soms ook op het erkennen van aansprakelijkheid of het erkennen van feiten.

Niettemin laat het door de auteurs aangehaalde onderzoek naar ‘apology laws’ wel iets interessants zien. Het suggereert dat het aanbieden van excuses kan leiden tot *meer* procedures, in het bijzonder in die situaties waarin het voor patiënten moeilijk is om een fout te ontdekken. Excuses maken in die gevallen een patiënt erop attent dat er mogelijk een fout is gemaakt, iets wat ze zonder die excuses mogelijk niet hadden bedacht. En hierdoor kan het aantal procedures toenemen, althans in de Verenigde Staten, waar ziekenhuizen niet altijd verzekerd zijn en schade anders wordt afgewikkeld dan in bijvoorbeeld Nederland. Dit neemt niet weg dat benadeelden die excuses ontvangen in talloze andere situaties inderdaad minder vaak juridisch advies inwinnen, minder vaak een juridische procedure starten en vaker

een schikking accepteren.⁸

De auteurs wijzen voorts op de omstandigheid dat excuses en het erkennen van aansprakelijkheid regelmatig samen zouden gaan. Dit is echter achterhaald, althans voor Nederland. Uit recent onderzoek blijkt dat excuses slechts in zeldzame gevallen en onder zeer specifieke omstandigheden een erkenning van aansprakelijkheid kunnen impliceren.⁹ Dit neemt niet weg dat bij schadeveroorzakers de *perceptie* kan bestaan dat het aanbieden van excuses een erkenning van aansprakelijkheid kan impliceren. De interessante en nog niet beantwoorde vraag rijst dan waar die perceptie vandaan komt en hoe die kan worden veranderd.

Excuses zijn een complex verschijnsel, met verschillende

componenten en lagen. Het risico bestaat dat aspecten op één hoop worden gegooid en door elkaar gaan lopen. Om toekomstige discussies beter te laten verlopen, stellen wij voor om in ieder geval verschillende verschijningsvormen van elkaar te onderscheiden. Uit recent onderzoek blijkt dat er veel verschillende modaliteiten zijn en dat de werking van de verschillende rollen van excuses in de rechtspraak heel genuanceerd ligt.¹⁰ Uit hetzelfde onderzoek volgt dat er in de literatuur twaalf elementen worden genoemd waaruit excuses kunnen bestaan. Het vorderen van excuses, het stimuleren van excuses, het faciliteren van excuses en aansprakelijkheid door excuses zijn dan ook wezenlijk verschillende zaken. Beter worden die afzonderlijk behandeld. •

8. Zie o.a. J.K. Robbenolt, ‘Apologies and legal settlement: an empirical examination’, *Michigan Law Review* (102) 2003, afl. 3, p. 460-516; en J.K. Robbenolt, ‘Apologies and settlement levers’, *Journal of Empirical Legal Studies* (3) 2006, afl. 2, p. 333-373. Er zijn veel meer

studies, onder meer over zogenaamde ‘open disclosure’ programma’s.

9. Wijntjens 2020.

10. Wijntjens 2020.

2899 Spelregels

Liesbeth Hulst¹

Geeraets en Maas schrijven in hun artikel ‘Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief: Een kritische visie’² dat met name Akkermans en Van Dijk claimen dat oprechtheid van excuses geen voorwaarde zou vormen voor geslaagde excuses, en dat die claim wetenschappelijk niet houdbaar is. Het gaat de aangevallen wetenschappers er echter om of ook niet-spontane of gedwongen aanbieding van (elementen van) excuses van enige waarde kan zijn voor benadeelden.³ Overigens schreven Akkermans, Uijttenbroek, Van Wees en Hulst juist geen voorstander te zijn van verplichte excuses.⁴

De beschuldiging dat onderzoekers wetenschappelijke onderzoeksregels niet zou-

den volgen, mist feitelijke grondslag en is gebaseerd op een onvolledige en selectieve bespreking van het aangevallen werk. Geeraets en Maas laten in hun artikel na een (wel door hen aangehaald) onderzoeksrapport van door hen aangevallen onderzoekers inhoudelijk te bespreken en doen dit werk geen recht. Dit rapport omvat onder meer een studie van empirische onderzoeksliteratuur binnen de psychologische discipline over (elementen van) excuses, alsmede een opvolgende conceptuele en praktische vertaalslag naar de specifieke juridische context van letselschade-ontwikkeling.⁵ De (resterende) onbekendheden, methodologische beperkingen bij het maken van die vertaalslag en de bijzonderheden van de juridische context worden in

dit rapport uitgebreid besproken en vertaald naar de praktijk van letselschadeafwikkeling (vergezeld van praktische handvatten en analyse van praktijkervaringen binnen een pilot-onderzoek). De vertaalonzekerheden en -beperkingen zijn duidelijk uitgespeld en de wetenschappelijke spelregels zijn gevolgd. Het is dan ook niet correct dat de vertaalslag naar het recht niet wordt gemaakt en ook niet dat een empirische basis ontbreekt of wordt verabsoluteerd, zoals Geeraets en Maas stellen.

Bij empirisch onderzoek kan men nu eenmaal niet alles onderzoeken⁶ en in voormeld onderzoeksrapport werd gekozen voor empirische onderzoeksliteratuur binnen de psychologische discipline.⁷ Natuurlijk kan het zinvol zijn als anderen ook

Debat is natuurlijk goed, maar als dat plaatsvindt op basis van correcte informatie en daadwerkelijk ingenomen normatieve standpunten zal dat discussies ten goede komen

andere disciplinaire invalshoeken in hun beschouwing betrekken. Wel geldt dat empirische evidentie moet worden onderscheiden van theoretische analyses, en zeker als die ook te groot zijn ('big theory') om empirisch te kunnen worden onderzocht.⁸ Ook dient een onderscheid worden gemaakt tussen het proces van verzamelen van empirische evidentie en opvolgende normatieve rechtswetenschappelijke argumentatieve analyses.⁹ Argumentatieve rechtswetenschap zonder empirische en/of sociaalwetenschappelijke onderbouwing is vooralsnog gebruikelijk. Binnen het domein van justitie en veiligheid geldt bijvoorbeeld dat nog steeds maar weinig wetgeving of beleid empirisch en/of sociaalwetenschappelijk is getoetst. Dat in dit domein wel enige empirische en multidisciplinaire inzichten zijn verzameld, is nog vrij uitzonderlijk en kan rechtswetenschappelijke analyses verrijken. Dat die onderliggende empirische evidentie uit een andere discipline niet volledig en absoluut is, is volstrekt logisch en wordt

erkend.

Kortom, debat is natuurlijk goed, maar als dat plaatsvindt op basis van correcte informatie en daadwerkelijk ingenomen normatieve

standpunten zal dat discussies ten goede komen. Dat geldt in dit domein en in andere domeinen waarin het tot een verbinding van recht en empirie komt. •

Auteur

1. Mr. dr. L. Hulst is psycholoog en jurist, voormalig advocaat, en onderzoeker 'recht en gedrag' aan de Universiteit Utrecht.

Noten

2. *NJB* 2020/2233, afl. 33, p. 2463-2472.
3. Het gaat er niet om dat oprechtheid en spijt niet belangrijk of nodig zijn. Zie bijvoorbeeld L. Hulst, A.J. Akkermans & S. van Buschbach, *Excuses aan verkeersslachtoffers. Een onderzoek naar baten, effectiviteit en methode van het bevorderen door verzekeraars van het aanbieden van excuses aan verkeersslachtoffers*. Den Haag: Boom Lemma, 2014. Zie ook Van Dijk & Wijntjes in deze aflevering.
4. A.J. Akkermans, E.M. Uijttenbroek, K.A.P.C. van Wees & L. Hulst (2008), 'Excuses in het privaatrecht', *WPNR* 2008, 6772, p. 778-784.
5. Hulst, Akkermans & Van Buschbach, p. 25-28 (wat weten we wel, wat zou er onder kunnen liggen en wat weten we niet (zeker), p. 28-30 (methodologische kanttekeningen vertaalslag naar de context van letselschade), p. 31-36 (wat in de context van letselschadeafwikkeling) is relevant bij die

vertaalslag). Mede aan de hand van uitkomsten in een pilotonderzoek wordt bijvoorbeeld besproken dat de wetenschap dat het initiatief niet uitgaat van veroorzaker zelf, wel dege-lijk negatieve consequenties kan hebben (p. 28 en hfdst. 7 en 8).

6. K. van den Bos & L. Hulst, 'On experiments in empirical legal research', *Law and Method*, 2016, p. 1-18.

7. Het in voetnoot 3 genoemde boek was eerder als rapport van een opdrachtonderzoek verschenen, en was ruimer dan het literatuuronderzoek (dat in 2010 was afgerond, zie p. 84) en omvatte tevens een vragenlijstonderzoek onder verzekeraars, een *expertmeeting* met verzekeraars, gesprekken om te leren van bestaande ervaringen van slachtoffer-veroorzaker gesprekken in verkeerszaken, een pilotonderzoek naar ervaringen van verzekeraars bij het bevorderen van excuses en er werden praktische handreikingen ontwikkeld.

8. Vgl. het door auteurs aangehaalde (populairwetenschappelijke) sociologisch georiënteerde boek.

9. Bijv. L. Hulst (2017), *Experimental legal studies on perceived procedural justice and trust in law and society* (diss. Amsterdam VU), p. 14-15.

Naschrift

2900

Vincent Geeraets & Rick Maas¹

In deze bijdrage gaan wij in op de reacties van Liesbeth Hulst, en Liane Wijntjes & Gijs van Dijk op ons artikel 'Excuses belicht vanuit multidisciplinair perspectief' dat eerder in het *NJB* verscheen. Wij zijn verheugd dat ons artikel de aanleiding vormt voor interessante reacties.

Ons eerdere artikel heeft een betrekkelijk eenvoudige opzet. Wij bespreken twee

claims die belangrijk zijn in het debat over excuses. De eerste claim is dat oprechtheid lang niet altijd een voorwaarde zou vormen voor geslaagde excuses, terwijl de tweede claim behelst dat het vroegtijdig aanbieden van excuses zou leiden tot minder juridische procedures. Ondanks dat deze claims soms met grote stelligheid naar voren worden gebracht, hebben wij in ons artikel laten zien dat deze niet houdbaar zijn. Op basis van de beschikbare psy-

chologische literatuur over dit onderwerp is er juist reden om te denken dat oprechtheid een belangrijke waarde vertegenwoordigt en dat het goed mogelijk is dat vroegtijdige excuses procedures in de hand kun-

Auteurs

1. Mr. dr. V.C. Geeraets en mr. R. Maas zijn als universitair docent respectievelijk promovendus verbonden aan de vakgroep Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam.

nen werken. De voorstellen die samenhangen met deze claims – claimanten moeten excuses kunnen vorderen, excuses dienen geen indicatieve functie te hebben voor een gemaakte fout – missen daardoor een goede wetenschappelijke basis. Daarnaast menen wij dat ook inzichten uit andere disciplines relevant zijn. In dit kader hebben wij een sociologische analyse van Nicholas Tavuchis en een filosofische analyse van Nick Smith betrokken in ons betoog. Wij waarschuwen op basis van deze analyses tegen een instrumentele inzet van excuses waarbij niet de spijtbetuiging maar de mogelijk gunstige effecten van excuses centraal staan.

Hulst gaat in haar reactie in op hoe zij eerder empirisch onderzoek heeft opgezet. Zo geeft zij een mooie inkijk in hoe haar onderzoek naar excuses aan verkeersslachtoffers – in samenwerking met Arno Akkermans en Susanne van Buschbach – heeft plaatsgevonden en ook welke beperkingen van toepassing waren.² Hulst benadrukt dat het om pionierswerk gaat. Haar algemene punt dat wetgeving en beleid empirisch dienen te worden getoetst, lijkt ons belangrijk. Wij voegen daar wel aan toe dat niet alleen empirische toetsing ('werkt het?'), maar ook normatieve evaluatie ('hoe verhoudt dit beleid zich tot de uitgangspunten van het recht?') nodig is.³ Hulst brengt ook een aantal punten naar voren waar wij het niet mee eens zijn. Vreemd bijvoorbeeld is haar claim dat 'Akkermans, Uijttenbroek, Van Wees en Hulst juist niet voorstander [...] zijn van verplichte excuses'.⁴ Daarvan blijkt niets uit hun artikel. Verder gaat Hulst niet in op de hierboven genoemde empirische claims; haar reactie blijft daardoor algemeen.

Wijntjens & Van Dijck gaan daarentegen wel expliciet in op de twee empirische claims die wij bespreken en plaatsen interessante kanttekeningen bij onze argumentatie. Een belangrijk verschil van inzicht bestaat over de waarde van oprechtheid. Wijntjens & Van Dijck geven opnieuw aan het oprechtheidsargument zwak te vinden. Hun argumentatie overtuigt ons echter niet. Het belangrijkste argument dat zij naar voren brengen is dat, wan-

neer de mogelijkheid bestaat om excuses te vorderen, slachtoffers dit soms daadwerkelijk doen. Aangezien claimanten bij voorbaat weten dat de excuses waarschijnlijk niet oprecht zullen zijn, blijkt dus – volgens Wijntjens & Van Dijck – dat ook niet-oprechte excuses waardevol kunnen zijn. Dit vormt echter geen sterke grondslag voor het introduceren van de vordering van excuses in het recht. Het is immers niet gezegd dat deze vordering voor de betrokken partijen bevredigend is. Niet alleen is het mogelijk dat slachtoffers die de excuses vorderen achteraf zelf niet te spreken zijn over onoprechte excuses die ze hebben ontvangen; ook is het mogelijk dat andere belangen, bijvoorbeeld de belangen van de tegenpartij die excuses onder dwang moet maken, worden geschaad.⁵ Dat sommige slachtoffers gebruik zullen willen maken van een bepaald juridisch instrument, is op zich nog geen voldoende reden een dergelijk instrument te propageren: niet alle verlangens van slachtoffers zijn legitiem.⁶

Op een meer fundamenteel punt verschillen wij eveneens van mening met Wijntjens & Van Dijck. Zij geven aan te onderkennen dat hun empirische perspectief niet het enige perspectief is; hun voornaamste doel zou zijn om op een neutrale manier informatie te geven. De normatieve discussie over de wenselijkheid van verplichte excuses zou buiten het bereik vallen van hun analyse. De auteurs maken deze claim van neutraliteit echter niet waar. Zo is hun redenering dat het oprechtheidsargument zwak is, omdat sommige slachtoffers excuses zullen vorderen indien de mogelijkheid daartoe bestaat, wel degelijk

© Getty images

normatief. Zij achten deze keuze van slachtoffers immers normatief relevant voor de beoordeling van de waarde van oprechtheid. Ook de proportionaliteitstest die Van Dijck voorstelt in zijn werk,⁷ verradt een normatief perspectief, want de test is erop gericht te laten zien wanneer excuses wel of niet verdedigbaar zouden zijn. Aan de mogelijkheid dat het dwingend opleggen van excuses *nimmer* proportioneel zou kunnen zijn, bijvoorbeeld vanwege het vernederende karakter van opgelegde excuses, gaat deze analyse voorbij. In ons artikel plaatsen wij een kanttekening bij de benadering van Wijntjens & Van Dijck, omdat hun visie op de waarde van excuses instrumenteel is: niet het herstel van de relatie tussen partijen, maar de 'opbrengst' van de effecten van excuses ten behoeve van de slachtoffers staat in deze benadering voorop. •

Noten

- J.E. Hulst, A.J. Akkermans & S. van Buschbach, *Excuses aan verkeersslachtoffers: Een onderzoek naar baten, effectiviteit en methode van het bevorderen door verzekeraars van het aanbieden van excuses aan verkeersslachtoffers*, Den Haag: Boom Lemma 2014.
- Zie in dit verband B.M.J. van Klink & L.M. Poort, 'De normativiteit van de rechtswetenschap: Een pleidooi voor meer reflectie op de normatieve basis van het recht en de rechtswetenschap', *RM Themis* 2013, afl. 6, p. 259-268.
- A.J. Akkermans, J.E. Hulst, E.M. Uijttenbroek & K.A.P.C. van Wees, 'Excuses in het privaatrecht', *WPNR* 2008, 6772/778, p. 778-784.

5. Voor een nadere analyse zie V.C. Geeraets & W.J. Veraart, 'Over verplichte excuses en spreekrecht: Wat is er mis met empirisch-juridisch onderzoek naar slachtoffers?', *NJLP* 2017, afl. 2, par. 2.

6. Bijlsma, Van Poecke & Rozemond geven aan dat wensen van slachtoffers juridisch niet maatgevend dienen te zijn zolang niet duidelijk is waarom deze wensen bestaan. In hun artikel gaat het onder andere over de wens van slachtoffers voor hogere straffen bij verkeersdelicten. J. Bijlsma, E.M. van Poecke & N. Rozemond, 'Verkeersslachtoffers: Kan de punitiviteitskloof worden gedicht?', *D&D* 2018, afl. 1, p. 12-32.

7. G. van Dijck, 'The Ordered Apology', *OJLS* 2017, 37 (3), p. 571-576.